

University of Groningen

Between exploitation and communism. Explorations in the Marxian theory of justice and freedom

Veen, Robert Jan van der

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
1991

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Veen, R. J. V. D. (1991). Between exploitation and communism. Explorations in the Marxian theory of justice and freedom. Groningen: Noordhoff Uitgevers.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

NEDERLANDSE SAMENVATTING

1. Inleiding

Deze studie gaat over het probleem van de sociale rechtvaardigheid in het communistische vrijheidsideaal van Karl Marx. Marx zelf vermeed dit probleem grotendeels; toch is veel van zijn werk doortrokken van een brandende verontwaardiging over de onrechtvaardigheden van de kapitalistische uitbuiting. Ook meende Marx dat de communistische maatschappijvorm, die hij na de ineenstorting van het kapitalisme voorzag, niet alleen historisch onvermijdelijk, maar ook ethisch wenselijk was. Het grondbeginsel van het communisme is volgens Marx de *volledige en vrije ontwikkeling van ieder individu*. Het doel van deze studie is een rechtvaardigheidstheorie te formuleren die aan dit grondbeginsel voldoet, voor zover de restricties van de schaarste dit toestaan. Daar Marx dacht dat de produktieve krachten die onder het kapitalisme tot bloei waren gekomen zich in de communistische samenleving voortdurend verder zouden uitbreiden, nam hij aan dat de vrije ontwikkeling van ieder individu in potentie steeds vollediger zou kunnen worden bevorderd, tot aan een (wellicht slechts denkbeeldige) limiettoestand van relatieve overvloed: het 'volledig communisme'. In deze limiettoestand zou het sociale produkt tot stand komen op basis van een, niet door economische prikkels gemotiveerde, geheel vrijwillige inzet van menselijke bekwaamheden en zou dit produkt daarom verdeeld kunnen worden naar behoefte. Het vrijheidsbegrip dat in dit ideaal ligt besloten, is samen te vatten als de universele zelfrealisatie van het individu in de samenleving gebaseerd op autonome keuze.

Naar mijn mening is niet zozeer de openlijk utopische eindfase van het communisme van belang, maar gaat het om een realistische en ethisch zinvolle analyse van de weg erheen. De rode draad in deze studie is dan ook dat tijdens de overgang naar de eindfase steeds voldaan behoort te zijn aan het communistische grondbeginsel, opdat de ontwikkeling van de produktieve krachten daadwerkelijk aan de vrijheid van ieder individu bijdraagt. Deze eis van distributieve rechtvaardigheid heb ik opgevat als het **statische** moment van het communistische vrijheidsideaal. Tevens zou, als gezamenlijk resultaat van sociale interactie onder

Nederlandse samenvatting

rechtvaardige verhouding
produktieve krachten pla
het emancipatieproces ge
als het **dynamische** mome

De titel van dit boek, 'B
zoek ben gegaan naar e
waarin moreel onaanvaa
materiële schaarste s
probleemstelling zonder
behandeling ervan bepa
ideeën omtrent sociale
klassenbelangen; ik analy
communisme niet met be
de politieke categorieën v
samenhang met dit laats
economische orde (d
produktiemiddelen) niet a
doelmatigheid in de toede
ik voor een interpretatie
overeenstemming is met
het eindresultaat van dit
van Marx of op de traditi

Het heeft lang geduurd
dissertatie bestaat uit zes
hun oorspronkelijke vorm
van deze artikelen (met
wordt ingegaan op afz
geschiedt overigens niet o
heb betrokken ten aanzien
naar de communistische e
artikelen als verkenning v
worden voorafgegaan doo

rechtvaardige verhoudingen, een duurzame en voortgezette ontwikkeling van de produktieve krachten plaats dienen te vinden, opdat de materiële voorwaarden van het emancipatieproces gewaarborgd worden. Deze eis van doelmatigheid vat ik op als het **dynamische** moment van het communistische vrijheidsideaal.

De titel van dit boek, 'Between Exploitation and Communism', geeft aan dat ik op zoek ben gegaan naar een conceptie van een sociaal rechtvaardige samenleving waarin moreel onaanvaardbare uitbuitingsverhoudingen ontbreken en waarin de materiële schaarste steeds minder beperkingen oplegt. Hoewel deze probleemstelling zonder meer door het werk van Marx is geïnspireerd, is mijn behandeling ervan bepaald niet orthodox-marxistisch te noemen. Ik beschouw ideeën omtrent sociale rechtvaardigheid niet als rationalisaties van (heersende) klassenbelangen; ik analyseer de voorwaarden van de overgang naar het volledig communisme niet met behulp van de economische theorieën van **Das Kapital**, of de politieke categorieën van de klassenstrijd en de klasse-afhankelijke staat. En in samenhang met dit laatste: ik beschouw de totstandkoming van een socialistische economische orde (de overwegend gemeenschappelijke eigendom van produktiemiddelen) niet als een noodzakelijke voorwaarde voor rechtvaardigheid of doelmatigheid in de toedeling van middelen tot 'vrije ontwikkeling'. Ten slotte pleit ik voor een interpretatie van Marx' vrijheidsideaal die op wezenlijke punten in overeenstemming is met de politieke filosofie van het liberalisme. Ik wil mij voor het eindresultaat van dit onderzoek dan ook zeker niet beroepen op de autoriteit van Marx of op de tradities van het Marxisme.

Het heeft lang geduurd voordat ik met dit alles voor de dag kon komen. De dissertatie bestaat uit zes artikelen, gepubliceerd in het tijdvak 1978-1987, die in hun oorspronkelijke vorm zijn gebundeld in deel II (hoofdstukken 7 t/m 12). In elk van deze artikelen (met uitzondering van hoofdstuk 11, waarover hieronder meer) wordt ingegaan op afzonderlijke onderdelen van mijn probleemstelling. Dit geschiedt overigens niet op een systematische wijze en ook zijn de stellingen die ik heb betrokken ten aanzien van vrijheid, rechtvaardigheid, uitbuiting en de overgang naar de communistische eindfase niet altijd even consistent. Ik beschouw deze zes artikelen als verkenning van het thema; deel II heet dan ook 'Six Explorations'. Ze worden voorafgegaan door een lang opstel, getiteld 'A Marxian Theory of Justice',

waarin de probleemstelling van begin tot eind is uitgewerkt in zes hoofdstukken. In dit eerste deel van de dissertatie, dat afzonderlijk kan worden gelezen, heb ik de voornaamste inconsistenties van het tweede deel gesignaleerd en kies ik opnieuw positie. Het volgende resumé heeft daarom vooral op deel I betrekking.

2. Distributieve rechtvaardigheid en de vrije ontwikkeling van het individu

De formele structuur van de door mij voorgestelde rechtvaardigheidstheorie wordt beschreven in hoofdstuk 1. Zij bestaat uit de volgende drie componenten: (1) een **ethische constitutie**, die morele grondrechten van individuen ten aanzien van politieke en persoonlijke vrijheden bevat, alsmede de toegang tot materiële hulpbronnen; (2) de maatschappelijke **basisstructuur**, die het institutionele raamwerk van de samenleving omvat, met inbegrip van de politieke constitutie en elementen van sociaal-economisch beleid; (3) een beredeneerde specificering van het communistische grondbeginsel. In deze specificering van het grondbeginsel zet ik uiteen wat er verstaan wordt onder de **vrije ontwikkeling** van individuen, wat de **basisvoorwaarden** hiervoor zijn, en volgens welk criterium deze basisvoorwaarden worden verdeeld, opdat er sprake is van de **meest volledige** vrije ontwikkeling van **ieder** individu. Op grond van deze informatie wordt nu gezocht naar een concretisering van morele grondrechten, die in de ethische constitutie opgenomen moeten worden. Vervolgens moet worden aangetoond dat aan het communistische grondbeginsel is voldaan, zodra de morele grondrechten van de ethische constitutie in de maatschappelijke basisstructuur zijn geïncorporeerd. Uit dit schema volgt dat de wijze waarop men het grondbeginsel opvat uiteindelijk - via de ethische constitutie - bepalend is voor het institutionele kader van de communistische samenleving. Hierdoor kan systematisch worden nagegaan in hoeverre er sprake zou moeten zijn van socialistische eigendomsvormen.

Mijn uitgangspunt bij de bespreking van het grondbeginsel is dat de notie van 'vrije ontwikkeling' zowel op **zelfrealisatie** als op **autonomie** betrekking heeft. Tussen deze beide waarden bestaat een zekere spanning, die tot uiting komt in de (door

Marx onvoldoende onderzocht. Het is niet noodzakelijkerwijze nodig om zich te oriënteren, maar even lessen uit het goede leven na te streven. Het is niet alleen persoonlijke relaties, religie, maar er is in gelegen dat individuen in verschillende vormen, amenderen en naderen. Het is sociale beïnvloedbaarheid en zelfrealisatie, maken en doen. Ze liggen echter niet alleen op de rechtvaardigheidstheorie, maar ook op de maken tussen een verdeelde samenleving. Het wordt bevorderd, desnoe, dat de voorwaarden van autonome zelfrealisatie.

Mijn eerste stelling is dat het Marxisme overwegend kiezen voor de waarden waarin zelfrealisatie (meer) wordt bevorderd, arbeid en politieke deelname, niet-paternalistische, op een andere manier, even verdedigbaar is. Ik kies voor de

Mijn tweede stelling is dat de basisvoorwaarden zelfrealisatie en autonomie, en de verwezenlijking van elk een van deze waarden, een zeker minimum aan voorwaarden. Parijs (1987) definieert ik de vrije ontwikkeling wordt door afwezigheid van de voorwaarden. Ook: de Beus, 1989). Om de voorwaarden van de communistische samenleving te definiëren, termen van twee grondbeginselen, de maximale gelijke voorwaarden.

Marx onvoldoende onderkende) mogelijkheid dat autonoom kiezende mensen zich niet noodzakelijkerwijze op het activistische ideaal van zelfrealisatie behoeven te oriënteren, maar even legitiem kunnen besluiten om andere opvattingen over het goede leven na te streven (bijvoorbeeld het hedonisme, een leven gericht op persoonlijke relaties, religieuze contemplatie, etc.). De waarde van de autonomie is erin gelegen dat individuen hun eigen doelstellingen op weloverwogen wijze vormen, amenderen en nastreven, in het besef van hun persoonlijke beperkingen en sociale beïnvloedbaarheid. Beide componenten van 'vrije ontwikkeling', autonomie en zelfrealisatie, maken deel uit van Marx' conceptie van de niet-vervreemde mens. Ze liggen echter niet noodzakelijk in elkaars verlengde. Daarom moet een rechtvaardigheidstheorie die zich op universele vrije ontwikkeling richt een keuze maken tussen een verdelingsschema waarin de kansen op zelfrealisatie maximaal worden bevorderd, desnoods ten koste van autonomie en een verdelingsschema dat de voorwaarden van autonomie bevordert, ook al zou dit ten koste gaan van de zelfrealisatie.

Mijn eerste stelling is dat Marx zelf deze keuze niet heeft onderkend; dat het Marxisme overwegend kiest voor een paternalistische opvatting van rechtvaardigheid waarin zelfrealisatie (meestal eng geïdentificeerd met de activiteiten van betaalde arbeid en politieke deelname) voorrang krijgt in het verdelingsproces, maar dat een niet-paternalistische, op autonomie gerichte rechtvaardigheidsopvatting minstens even verdedigbaar is. Ik kies er voor deze laatste opvatting verder uit te werken.

Mijn tweede stelling is dat hoe men ook oordeelt over het relatieve gewicht van de waarden zelfrealisatie en autonomie binnen Marx' vrijheidsideaal, de universele verwezenlijking van elk ervan slechts mogelijk is als de samenleving elk individu een zeker minimum aan negatieve **reële vrijheid** verschaft. In navolging van Van Parijs (1987) definieer ik deze reële vrijheid als de handelingsvrijheid die gevormd wordt door afwezigheid van directe dwang en gebrek aan materiële middelen (zie ook: de Beus, 1989). Onder de historische voorwaarden van de overgang naar een communistische samenleving kan het noodzakelijke minimum aan reële vrijheid in termen van twee grondrechten worden gespecificeerd: (a) zelfeigendom, of maximale gelijke formele vrijheid van de persoon; (b) een gegarandeerd

bestaansminimum. Deze twee grondrechten dienen te worden opgenomen in de ethische constitutie van een communistische maatschappij.

Mijn derde stelling is dat in de rijke samenlevingen waarop Marx' ideaal van vrijheid in de eerste plaats betrekking heeft (zie ook hoofdstuk 10, par. 1) een potentieel surplus aan reële vrijheid bestaat. Een op universele autonomie gerichte rechtvaardigheidstheorie schrijft voor dat elk individu een zo groot mogelijke reële vrijheid kan verwerven, terwijl een op universele zelfrealisatie gerichte theorie van rechtvaardigheid de reële vrijheid zal willen binden aan de voorwaarde dat mensen hun best doen om hun vermogens te ontwikkelen in arbeid en politieke activiteit. Omdat ik in de eerstgenoemde theorie ben geïnteresseerd, kies ik voor een interpretatie van het communistische grondbeginsel waarin de reële vrijheid van ieder individu wordt gemaximaliseerd.

Het is echter niet bij voorbaat duidelijk wat deze laatste formulering inhoudt wanneer verdelingsbeslissingen aan de orde zijn: bij toekenning van maximale en gelijke formele vrijheden van de persoon zal de reële vrijheid van individuen immers begrensd worden door de materiële middelen en de (ongelijke) capaciteiten waarover zij beschikken.

Op grond van overwegingen die in hoofdstuk 2 nader uiteengezet zijn, kom ik tot de conclusie dat het verdelingsaspect van het communistische grondbeginsel gekenmerkt wordt door het streven de reële vrijheid van de **minstbevoorrechte economische posities** in de maatschappelijke basisstructuur te maximaliseren. Mijn specificering van het grondbeginsel vertoont daarmee een sterke overeenkomst met John Rawls' **difference principle**.

3. Marx en Rawls

In hoofdstuk 2 volgt een kritische bespreking van de eerdere aanzetten tot een op Marx geïnspireerde rechtvaardigheidstheorie, die in hoofdstukken 7, 9 en 10 van deel II zijn geformuleerd, in samenhang met de uitwerking van de dynamische kant van Marx' vrijheidsideaal (hoofdstukken 8 en 10) en met de normatieve uitbuitingstheorie (hoofdstukken 7 en 12). Ik signaleer dat er sprake is van twee

afzonderlijke opvattingen over de **producers' conception of justice**. De **producers' conception** staat voor de 'bevrijding van de arbeider' in het middelpunt van de rechtvaardigheidstheorie, tegenover de **consumers' conception** daarentegen met de 'bevrijding van de consument' in het middelpunt. Het gaat om de verhouding tussen de publieke en de particuliere sector, tussen de betaalde en onbetaalde arbeid, en tussen de hoofdstukken 9 en 10 eveneens aan de orde. Het is geenszins uitgesloten dat de rechtvaardigheidstheorie een economische orde waarin de basisinkomen (Waarborged

Ondanks de aanmerkelijke verschillen in de rechtvaardigheid in het algemeen, kan de uitdrukking geven aan de prioriteit van persoonlijke billijke gelijkheid van vermogens ter maximalisatie van de economische posities). Naar mijn mening zijn de principes van Rawls een rechtvaardigheid in de concrete voorwaarden dat (a) de overheid moet onderschreef en (b) afstaan van de markteconomie (zie hi

afzonderlijke opvattingen over rechtvaardigheid, die ik respectievelijk aanduid als de **producers' conception of justice** en de **citizens' conception of justice**. In de producers' conception staat de vrije ontwikkeling van de persoon als 'potentiële arbeider' in het middelpunt; deze opvatting komt neer op een pleidooi voor de 'bevrijding van de arbeid' in een democratisch marktsocialisme. De citizens' conception daarentegen richt zich op de vrije burger, die zich zelfstandig beweegt tussen de publieke en de private sfeer en naar eigen inzicht zijn tijd verdeelt over betaalde en onbetaalde activiteiten. Hoewel deze laatste opvatting in de hoofdstukken 9 en 10 eveneens is uitgewerkt in de context van het marktsocialisme, is geenszins uitgesloten dat zij ook van toepassing is op een kapitalistische economische orde waarin de sociale zekerheid is vervangen door onvoorwaardelijk gegarandeerde bestaanszekerheid in de vorm van een **basisinkomen**. Een concretere schets van een dergelijk 'basisinkomenskapitalisme' is ook te vinden in hoofdstuk 11 waarin ik, in samenwerking met Huib Pellikaan, het pleidooi bespreek van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid voor een gedeeltelijk basisinkomen (Waarborgen voor zekerheid, 1985).

Ondanks de aanmerkelijke verschillen tussen deze twee opvattingen over de rechtvaardigheid in het communisme stel ik vast dat beide op hun eigen wijze uitdrukking geven aan de principes van John Rawls' **A Theory of Justice** (de prioriteit van persoonlijke en politieke vrijheden, de nadruk op het belang van een billijke gelijkheid van verwervingskansen en de herverdeling van inkomens en vermogens ter maximalisering van de door het marktproces minstbevoordeelde posities). Naar mijn mening kan worden beredeneerd (zie par. 2.3) dat deze principes van Rawls een zinvolle interpretatie zijn van Marx' ideeën omtrent sociale rechtvaardigheid in de communistische samenleving. Dit geldt echter alleen onder de voorwaarden dat (a) Marx de individuele eigendom van de arbeidskracht onderschreef en (b) afstand genomen wordt van Marx' te snelle veroordeling van de markteconomie (zie hiervoor hoofdstuk 10, par. 8).

afzonderlijke opvattingen over rechtvaardigheid, die ik respectievelijk aanduid als de **producers' conception of justice** en de **citizens' conception of justice**. In de **producers' conception** staat de vrije ontwikkeling van de persoon als 'potentiële arbeider' in het middelpunt; deze opvatting komt neer op een pleidooi voor de 'bevrijding van de arbeid' in een democratisch marktsocialisme. De **citizens' conception** daarentegen richt zich op de vrije burger, die zich zelfstandig beweegt tussen de publieke en de private sfeer en naar eigen inzicht zijn tijd verdeelt over betaalde en onbetaalde activiteiten. Hoewel deze laatste opvatting in de hoofdstukken 9 en 10 eveneens is uitgewerkt in de context van het marktsocialisme, is geenszins uitgesloten dat zij ook van toepassing is op een kapitalistische economische orde waarin de sociale zekerheid is vervangen door onvoorwaardelijk gegarandeerde bestaanszekerheid in de vorm van een **basisinkomen**. Een concretere schets van een dergelijk 'basisinkomenskapitalisme' is ook te vinden in hoofdstuk 11 waarin ik, in samenwerking met Huib Pellikaan, het pleidooi bespreek van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid voor een gedeeltelijk basisinkomen (Waarborgen voor zekerheid, 1985).

Ondanks de aanmerkelijke verschillen tussen deze twee opvattingen over de rechtvaardigheid in het communisme stel ik vast dat beide op hun eigen wijze uitdrukking geven aan de principes van John Rawls' **A Theory of Justice** (de prioriteit van persoonlijke en politieke vrijheden, de nadruk op het belang van een billijke gelijkheid van verwervingskansen en de herverdeling van inkomens en vermogens ter maximalisering van de door het marktproces minstbevoordeelde posities). Naar mijn mening kan worden beredeneerd (zie par. 2.3) dat deze principes van Rawls een zinvolle interpretatie zijn van Marx' ideeën omtrent sociale rechtvaardigheid in de communistische samenleving. Dit geldt echter alleen onder de voorwaarden dat (a) Marx de individuele eigendom van de arbeidskracht onderschreef en (b) afstand genomen wordt van Marx' te snelle veroordeling van de markteconomie (zie hiervoor hoofdstuk 10, par. 8).

4. Maximalisering van de reële vrijheid en de ethische constitutie

Op grond van de bevindingen in hoofdstuk 2 en mijn stellingname ten gunste van de **citizens' conception of justice** kom ik in hoofdstuk 3 tot een nadere specificering van de ethische constitutie. Deze omvat, naast de eerder genoemde basisrechten van zelfeigendom en (voorwaardelijke) bestaanszekerheid, de volgende morele grondrechten:

- gelijke politieke rechten in een democratisch meerderheidsstelsel
- vrije toegang tot de betaalde arbeid en het onderwijs
- een zo hoog mogelijk onvoorwaardelijk basisinkomen, onder de restrictie dat aan de overige grondrechten adequaat is voldaan.

Mijn stelling is dat wanneer de eerste vier grondrechten ten volle gerealiseerd zijn, de reële vrijheid van alle individuen ten eerste wordt bevorderd, maar dat de introductie van het onvoorwaardelijk basisinkomen, op het maximaal economisch haalbare niveau dat met de genoemde restricties verenigbaar is, de posities van individuen met de **minste** reële handelingsvrijheid zal maximaliseren. Deze stelling, die in de paragrafen 3.4 en 3.5 in detail wordt verdedigd, is mede gebaseerd op een operationalisering van het reële vrijheidsbegrip in termen van keuzeverzamelingen, bestaande uit combinaties van beschikbaar inkomen en vrije tijd ('income-leisure opportunity sets'). De gedachte is dat de reële vrijheid van twee formeel vrije individuen, met gelijke politieke rechten en gelijke toegangsrechten, bepaald wordt door de hoeveelheden vrije tijd en inkomen waarover zij op basis van hun netto verdien Capaciteiten (na belastingen en overdrachten) kunnen beschikken.

Indien het economisch haalbaar zou zijn een basisinkomen te verstrekken op het niveau van het bestaansminimum, dan zouden de economische posities met een relatief geringe vermogens- en arbeidsmarktpositie een winst aan reële vrijheid ondervinden, omdat hun bijdrage aan de financiering van het basisinkomen (bij maximale arbeidsinzet) altijd kleiner is dan de uitkering zelf. Het gevolg zou zijn, dat de inkomenspositie van deze groepen verbetert bij elke arbeidsinzet die binnen

hun bereik ligt. Aangezien het basisinkomen over minstens een relatief hoge verdien Capaciteit moet worden verdeeld, kan het basisinkomen slechts op een manier worden herverdeeld die de reële vrijheid herverdeelt.

Bij dit laatste moet worden opgemerkt dat het ten gunste van mensen met een laag arbeidsvoordeel, maar met een geringe arbeidsvoordeel kan worden verworven. Deze laatste morele aanvaardbaarheid wordt opgevat als een hoofdstuk 11, als (meer) van dit zg. parasitisme-argument.

5. De overgang naar een onrechtvaardige uitverdeling

Zoals vermeld in paragraaf 4.1, is het vrijheidsideaal en de distributieve rechtvaardigheid in een aantal opzichten in tegenspraak met de consequenties van de theorie van het communisme. De samenleving waarin de samenleving wordt gemaximaliseerd zich op een communistische eindfase hiervoor aanwezig zijn. Het is de samenleving (althans van de samenleving) die eind is gemaakt aan de

hun bereik ligt. Aangezien deze groepen zowel vóór als na invoering van het basisinkomen over minder reële vrijheid beschikken dan de groepen met een relatief hoge verdien capaciteit (die bij maximale werktijd een netto bijdrage aan het basisinkomen moeten leveren) volgt dat de invoering van het basisinkomen reële vrijheid herverdeelt ten gunste van degenen die er het minste van bezitten.

Bij dit laatste moet worden opgemerkt dat het basisinkomen niet alleen herverdeelt ten gunste van mensen met een lage (bruto) verdien capaciteit, ongeacht hun arbeidsvoorkeur, maar eveneens herverdeelt ten gunste van mensen met een geringe arbeidsvoorkeur, ongeacht hun capaciteit om inkomen uit arbeid te verwerven. Deze laatste eigenschap geeft aanleiding tot sterke twijfels omtrent de morele aanvaardbaarheid van een grondrecht op basisinkomen; zulk een recht kan worden opgevat als een onjuiste legitimering van 'sociale klaploperij'. Zowel in hoofdstuk 11, als (meer in detail) in hoofdstuk 6 geef ik een kritische bespreking van dit zg. parasitisme-argument tegen het basisinkomen.

5. De overgang naar het volledig communisme en de afwezigheid van onrechtvaardige uitbuiting

Zoals vermeld in par. 1 hierboven is mijn uitwerking van het communistische vrijheidsideaal en de daarop gebaseerde conceptie van verdelende rechtvaardigheid in een aantal opzichten controversieel. Mede om die reden onderwerp ik de theorie aan een tweetal toetsen, die tot doel hebben na te gaan of de institutionele consequenties van de theorie verenigbaar zijn met wezenlijke elementen in Marx' doctrine van het communisme. De eerste van deze toetsen is dynamisch en eist dat de samenleving waarin de reële vrijheid der minstbevoorrechten wordt gemaximaliseerd zich aantoonbaar moet ontwikkelen in de richting van de communistische eindfase, indien de door Marx geschetste economische voorwaarden hiervoor aanwezig zijn. De tweede toets is statisch; zij eist dat in een dergelijke samenleving (althans vanaf een zeker moment in de economische ontwikkeling) een eind is gemaakt aan de onrechtvaardigheden die Marx met kapitalistische uitbuiting

in verband bracht. Deze twee toetsen worden respectievelijk behandeld in de hoofdstukken 4 en 5.

In het vierde hoofdstuk grijp ik terug op de uiteenzettingen over de overgang naar het volledig communisme in hoofdstuk 10. In mijn interpretatie van Marx evolueert de samenleving in de richting van het volledig communisme langs de volgende vier dimensies: (1) daling van de gemiddelde arbeidstijd; (2) stijging van het reëel beschikbare inkomen per hoofd; (3) stijging van de gemiddelde kwaliteit van de arbeid en, ten slotte, (4) een verschuiving van de reikwijdte van het (arbeids-)prestatiebeginsel in de inkomensverdeling ten gunste van het behoeftenbeginsel ('the shift from contributions to needs'). De denkbeeldige limiettoestand die uit deze vier ontwikkelingen resulteert komt overeen met Marx' beschrijving van het volledig communisme (zie ook par. 1 hierboven).

In par. 4.2 betoog ik, dat de vierde dimensie van de overgang in de context van de rechtvaardigheidstheorie opgevat kan worden als een stijging van het z.g. basisinkomensaandeel, dat wil zeggen een stijging van de verhouding tussen het onvoorwaardelijk verstrekte basisinkomen en het gemiddeld beschikbaar inkomen. Ik toon vervolgens aan dat wanneer het inkomensniveau dat de gemiddelde basisbehoeften van het individu dekt op lange termijn gelijke tred houdt met het inkomen per hoofd, een eventuele stijging van het basisinkomensaandeel de reële vrijheid van de minstbevoorrechte posities doet toenemen. De conclusie is dat de verschuiving van prestaties naar behoeften door (mijn versie van) het communistische grondbeginsel als wenselijk wordt beoordeeld en door middel van een op stijging van het basisinkomensaandeel gerichte economische politiek dan ook zou moeten worden bevorderd, indien althans hiertoe de mogelijkheden aanwezig zijn.

Om dat laatste gaat het vervolgens in par. 4.3. Op basis van een kritische bespreking van het (marktsocialistische) ontwikkelingsmodel in hoofdstuk 10 kom ik tot de slotsom dat het basisinkomensaandeel in de tijd zal kunnen stijgen indien:

- (a) de economische groei, tot uitdrukking komend in groei van het beschikbaar inkomen per hoofd, tot (dichtbij) nul wordt beperkt.

- (b) er bij deze 'nulgroei' geen sprake is van een daling van de arbeidsproductiviteit.

Onder deze condities zal de basisinkomensaanpak voldoende aanbod van basisbehoeften (noodzakelijk is om het basisinkomen te waarborgen) is het bij een nulgroei van de arbeid mogelijk om de basisinkomensaanpak te laten stijgen van het basisinkomen tot een niveau van nulgroei, geleidelijk aan. De verdelingspolitiek wordt hiermee omgezet in een door inkomensgroei overeenstemming met Marx' concept van *vrijheid* onder het communisme.

Bij dit resultaat moeten we niet uitgesloten dat een scenario van nulgroei plaatsvinden (eventueel zelfs een **positieve** economische groei). Dit scenario is zeker meer in overeenstemming met zowel de gemiddelde arbeidstijd als het basisinkomensaandeel. Het basisinkomensaandeel hangt ervan af hoe het basisinkomen wordt prikkels die uitgaan van een snel stijgende) gemiddeld basisinkomensaandeel in de tijd. Indien aan de zwakke basisinkomensaanpak een nettoloonvoet positief is, kan het basisinkomen negatief is. Deze bevindt zich in een overwinning van de basisinkomensgroei (getuige de basisinkomensgroei moet worden. Dit lijkt op een basisinkomensgroei in de basisinkomensgroei verantwoord milieubeheer.

(b) er bij deze 'nulgroei' sprake is van een duurzame groei van de arbeidsproductiviteit.

Onder deze condities zal de vraag naar arbeid voortdurend dalen. Als de aangeboden hoeveelheid arbeid aan deze dalende trend wordt aangepast (hetgeen noodzakelijk is om het grondrecht op vrije toegang tot betaalde arbeid te waarborgen) is het bij een gelijkblijvende, of eventueel stijgende, kwaliteit van de arbeid mogelijk om de materiële prikkels tot arbeid te verzwakken, door een stijging van het basisinkomenstaandeel toe te staan. Zodoende wordt, op een pad van nulgroei, geleidelijk een toeneming van vrijwillige werkloosheid geïnduceerd. De verdelingspolitiek bewerkstelligt aldus dat de produktiviteitsstijging wordt omgezet in een door individuen gewenste toename van de vrije tijd, geheel in overeenstemming met Marx' gedachte omtrent de uitbreiding van het *rijk der vrijheid* onder het communisme.

Bij dit resultaat moeten twee kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste is het niet uitgesloten dat een stijging van het basisinkomenstaandeel eveneens zou kunnen plaatsvinden (eventueel zelfs in een sneller tempo) bij een produktiviteitsgroei die een **positieve** economische groei met enige procenten overtreft. Een dergelijk scenario is zeker meer in overeenstemming met de visie van Marx, omdat hierbij zowel de gemiddelde arbeidstijd daalt als het gemiddelde inkomen stijgt. Maar of het basisinkomenstaandeel onder deze voorwaarden inderdaad duurzaam kan stijgen hangt ervan af hoe het geaggregeerde arbeidsaanbod reageert op de economische prikkels die uitgaan van een stijgend basisinkomen en van een dalende (of minder snel stijgende) gemiddelde netto-loonvoet. Daarentegen is duurzame stijging van het basisinkomenstaandeel in het zojuist geschetste nulgroei-scenario altijd mogelijk, indien aan de zwakke eis is voldaan dat de partiële aanbodelasticiteit van de nettoloonvoet positief is en de partiële aanbodelasticiteit van het basisinkomen negatief is. Deze bevinding wijst erop dat de visie van Marx, waarin geleidelijke overwinning van de materiële schaarste onverbrekelijk verbonden is met inkomensgroei (getuige de derde dimensie van de overgang), enigszins gerelativeerd moet worden. Dit lijkt ook in overeenstemming met de gedachte dat voortgezette inkomensgroei in de rijke landen uiteindelijk strijdig is met de eisen van verantwoord milieubeheer (dit regardeert ook de reële vrijheid van toekomstige

generaties) en de evenzeer klemmende eisen van vermindering van mondiale inkomensverschillen. Marx zelf had slechts weinig aandacht voor deze laat twintigste-eeuwse problemen.

Mijn tweede kanttekening betreft de mogelijkheid om de resultaten van par. 4.3 te generaliseren naar kapitalistische economieën die ten naaste bij aan de grondrechten van de ethische constitutie voldoen, maar waarin het basisinkomen niet de maximaal haalbare omvang heeft bereikt die nodig zou zijn om het sociale minimum onvoorwaardelijk te garanderen en waarin dus een aanvullend stelsel van (verplichte) sociale zekerheid is vereist. In par. 4.4 laat ik zien dat deze generalisatie onder niet al te strikte voorwaarden kan worden uitgevoerd. Het betoog sluit hier aan op de bevindingen die Pellikaan en ik hebben opgetekend over de voorwaarden waaronder het gedeeltelijk basisinkomen (zoals voorgesteld in het WRR-rapport 'Waarborgen voor zekerheid') geleidelijk zou kunnen worden verhoogd, totdat het aanvullende sociale zekerheidsstelsel niet langer nodig zou zijn.

In hoofdstuk 5 onderwerp ik mijn rechtvaardigheidstheorie aan de uitbuitingstoets van Marx. De vraag of een op maximalisering van reële vrijheid gericht stelsel een einde maakt aan de onrechtvaardigheid van kapitalistische uitbuiting vereist dat vooraf duidelijk wordt gemaakt waarin deze onrechtvaardigheid is gelegen. In de literatuur over dit onderwerp verschillen de meningen hierover nogal. Paragraaf 5.1 presenteert twee interpretatieve hypothesen die naar mijn mening minimaal speculatief zijn. Ten eerste vindt Marx het verschijnsel van uitbuiting (de interpersonele overdracht van het produkt van meerarbeid, opgevat als overschot van netto produktie en netto inkomen uit arbeid en overige aanspraken) op zichzelf niet moreel verwerpelijk, getuige het feit dat aan het socialistische *fonds voor hen die niet tot arbeid in staat zijn* formeel een uitbuitingsverhouding ten grondslag ligt. Daarentegen zijn de uitbuitingsverhoudingen die in Marx' abstracte twee-klassenmodellen van pre-kapitalistische en kapitalistische economieën worden geanalyseerd altijd verbonden met twee moreel significante kenmerken, die Marx negatief waardeert: (1) de overdracht van meerarbeid vindt steeds plaats van niet-vermogenden naar vermogenden en (2) de uitgebuite producenten zijn (op grond van hun gebrek aan zakelijk vermogen) steeds gedwongen tot levering van

meerarbeid, hetzij via het marktmechanisme van de uitbuiting. Deze kenmerken vertonen noemenswaardige overeenkomsten met de kenmerken van klasseuitbuiting als sociale uitbuiting. Het is mogelijk dat deze uitbuiting langer noodzakelijk zou zijn.

Op grond van deze hypothesen wordt een conceptie van een rechtvaardig stelsel van klasseuitbuiting niet kan worden ontwikkeld. De ontwikkeling der produktie en de ontwikkeling der distributie dat deze toets de visie op een alternatieve toets die ik voorstel.

Daarna wordt in par. 5.2 de samenlevingen in beginselen van de distributie van de rijkdom te maken. Ten eerste: de distributie van de rijkdom; met deze rijkdom kenmerk (1) van klasse uitbuiting, omdat de produktie van de rijkdom wordt uitgebuit. Ten tweede: de distributie van verdien capaciteiten, die relatief produktieven na de distributie bestaan te voorzien; de distributie van de rijkdom socialisme overeenstemt met de distributie van de rijkdom. Ten derde: de distributie van de rijkdom opgeheven door de distributie van de rijkdom afwezigheid van enigerlei vorm van uitbuiting het tweede kenmerk van klasse uitbuiting.

Uit dit overzicht blijkt dat de rechtvaardigheidsconceptie van Marx redenen kan zijn deze toets van de socialistische opvattingen.

meerarbeid, hetzij via mechanismen van directe dwang, hetzij via het indirecte mechanisme van de arbeidsmarkt. Uitbuitingsverhoudingen die deze beide kenmerken vertonen noem ik **klasseuitbuiting**. De tweede hypothese zegt dat Marx klasseuitbuiting als sociaal onrechtvaardig beschouwde, tegen de achtergrond van de mogelijkheid van *hogere* sociale verhoudingen waarin deze vorm van uitbuiting niet langer noodzakelijk zou zijn voor de economische vooruitgang.

Op grond van deze hypothesen legt de uitbuitingstoets van Marx aan iedere conceptie van een rechtvaardig samenwerkingsverband de eis op, dat klasseuitbuiting niet kan voorkomen zodra deze niet noodzakelijk is voor de ontwikkeling der produktieve krachten. In paragraaf 5.2 beredeneer ik vervolgens dat deze toets de visie van Marx adequater (en eenvoudiger) weergeeft dan een alternatieve toets die ik in hoofdstuk 12 heb voorgesteld.

Daarna wordt in par. 5.3 aangetoond dat er in economisch ontwikkelde samenlevingen in beginsel drie wegen openstaan om klasseuitbuiting onmogelijk te maken. Ten eerste: de algehele nivellering van netto-verdiencapaciteiten en vermogens; met deze radicaal-egalitaire oplossing wordt het hierboven genoemde kenmerk (1) van klasseuitbuiting opgeheven, maar kenmerk (2) blijft bestaan, omdat de produktievere leden van de samenleving door de minder produktieven worden uitgebuit. Ten tweede kan de uitbuiting, ook zonder algehele nivellering van verdiencapaciteiten, worden beperkt tot overdracht van meerarbeid van alle relatief produktieven naar de improduktieven die niet in staat zijn in hun eigen bestaan te voorzien; deze minder veeleisende oplossing, die met het traditionele socialisme overeenstemt, heft eveneens het eerste kenmerk op, maar niet het tweede. Ten derde: de dwang tot levering van meerarbeid kan universeel worden opgeheven door de instelling van een (voldoende hoog) basisinkomen en de afwezigheid van enigerlei vorm van sociale dienstplicht. Met deze oplossing wordt het tweede kenmerk van klasseuitbuiting geëlimineerd, maar het eerste niet.

Uit dit overzicht blijkt onmiddellijk dat de door mij voorgestelde rechtvaardigheidsconceptie aan de uitbuitingstoets voldoet, maar dat dit nog geen reden kan zijn deze te aanvaarden, daar de radicaal-egalitaire en traditioneel socialistische opvattingen van rechtvaardigheid dezelfde toets eveneens met glans

doorstaan, zij het op een geheel andere wijze. De twee laatstgenoemde opvattingen interpreteren de kern van Marx' uitbuïtingskritiek als een aanval op kapitalistische bezitsongelijkheid. Daarbij betreft de radicaal-egalitaire variant het bezit van 'human capital' ook in de beschouwing; dit in tegenstelling tot het traditionele socialisme, dat bovenminimale ongelijkheid tussen werkenden accepteert. Daarentegen is in mijn opvatting de uitbuïtingskritiek van Marx vooral een aanval op de ongelijkheid in de verdeling van reële handelingsvrijheid. Deze opvatting is niet de meest gangbare omdat zij impliceert dat de bovenminimale ongelijkheid (van inkomens uit arbeid en van privé-vermogens), die onder het basisinkomenskapitalisme zeker is toegestaan, er moreel gesproken niet veel toe doet, zolang iedereen de vrijheid heeft zich uit de sfeer van de betaalde arbeid terug te trekken. Men dient hierbij echter te bedenken dat deze bovenminimale ongelijkheden in de loop van de overgang naar de communistische eindfase voortdurend verkleind zouden worden totdat zij, in de denkbeeldige limiettoestand van relatieve overvloed, zelfs geheel verdwenen zouden zijn. Hieruit volgt dat het afschaffen van de dwang tot meerarbeid die met de groei van het basisinkomensaandeel samengaat aanvankelijk slechts het tweede kenmerk van klasseuitbuiting opheft, maar - aan het einde van de rit - tenslotte ook het eerste. Met deze constatering zijn we weer terug bij de titel van dit boek.

6. Autonomie en liberale neutraliteit

In hoofdstuk 6 behandel ik, naast de in par. 4 hierboven genoemde kritiek op het parasitisme-argument tegen het basisinkomen, de overeenkomsten tussen mijn 'theory of Marxian justice' en het liberale gedachtengoed (par. 6.2). Het is duidelijk dat een opvatting over de vrije ontwikkeling van het individu in de samenleving die aan autonomie prioriteit geeft en dientengevolge het streven naar zelfrealisatie aan de kiezende subjecten zelf overlaat, veel meer gemeen heeft met de politieke filosofie van het liberalisme dan met de gangbare marxistische traditie. Toch merk ik op dat mijn rechtvaardigheidsconceptie in verschillende opzichten afwijkt van het moderne liberalisme.

In de eerste plaats wordt gericht op de vrijheid van dat onder liberale theorie uitzondering van het wel. tweede plaats is er ambivalentie ten opzichte

Zoals onder meer door een opvatting volgens verdelingsbeslissingen stratum aangenomen) plus omtrent het goede leven sceptische overtuiging d goede leven onmogelijk met gelijk respect en ge het liberalisme zelf ge conceptie van het goede en delibererende individ het autonomie-begrip ve zelfstandige vorming, am leven, temidden van ee zichzelf van hoge waard vaandel voert is enerzijds opvattingen over het goe anderzijds consequent na een politieke verdelings kan er dan ook geen sprake

In tegenstelling tot de ar het probleem van de geïnspireerde theorie vee van de neutraliteit. Maar diep moet worden nage cultuur en in het beleid

In de eerste plaats wordt in de hier gepresenteerde theorie zeer sterk de aandacht gericht op de vrijheid van handelen met betrekking tot de arbeid; dit is een thema dat onder liberale theoretici in het algemeen niet veel aandacht krijgt, met uitzondering van het werk van Van Parijs (zie de bibliografie bij Deel I). In de tweede plaats is er in het moderne liberalisme sprake van een ernstige ambivalentie ten opzichte van de sleutelwaarde der autonomie.

Zoals onder meer door Barry (1990) is gesignaleerd, geldt onder liberale filosofen een opvatting volgens welke een rechtvaardig overheidsbeleid zich in verdelingsbeslissingen strikt neutraal behoort op te stellen ten opzichte van de (als datum aangenomen) pluriformiteit van concurrerende opvattingen van de burgers omtrent het goede leven. Deze **radicale neutraliteitsthese** is ingegeven door de sceptische overtuiging dat een beredeneerde consensus over concepties van het goede leven onmogelijk is, zodat de overheid de levensopvattingen van een ieder met gelijk respect en gelijke zorg tegemoet dient te treden. Maar tegelijkertijd is het liberalisme zelf gebonden aan één bepaalde - zij het zeer bijzondere - conceptie van het goede leven, namelijk de autonomie van het rationeel kiezende en delibererende individu. Zoals den Hartogh (1989) terecht heeft opgemerkt, is het autonomie-begrip verbonden met de normatieve opvatting dat het proces van zelfstandige vorming, amendering en realisering van een conceptie van het goede leven, temidden van een diversiteit van zulke concepties in de samenleving, op zichzelf van hoge waarde is. Een politieke gemeenschap die deze waarde in het vaandel voert is enerzijds gebonden aan neutraliteit ten opzichte van de specifieke opvattingen over het goede die door de burgers worden uitgedragen, doch moet er anderzijds consequent naar streven de voorwaarden van universele autonomie in een politieke verdelingsconceptie te formuleren en te bevorderen. In dit opzicht kan er dan ook geen sprake zijn van een op liberale scepsis gebaseerde neutraliteit.

In tegenstelling tot de ambivalente houding die theoretici als John Rawls tegenover het probleem van de prioriteit van autonomie aannemen is een op Marx geïnspireerde theorie veel duidelijker over de principiële vraag omtrent de grenzen van de neutraliteit. Maar juist dit laatste brengt met zich mee dat in zo'n theorie diep moet worden nagedacht over de wijze waarop in onderwijs, opvoeding en cultuur en in het beleid ten opzichte van culturele minderheden aan de eisen van

interne autonomie kan worden voldaan. En evenzeer moet worden gedebatteerd over de vraag hoe dergelijke eisen (die een beroep doen op schaarse middelen) afgewogen worden tegen de maximalisering van economische handelingsvrijheid. Ik bespreek enkele voorbeelden waaruit mag blijken dat deze fundamentele problemen moeilijk op een politiek neutrale wijze kunnen worden opgelost.

3121/
91